

Несподівана першість, або до питання про передісторію заснування Харківського університету

Відчутна криза традиційних форм української культури, що окреслилась в середині XVIII ст., цілком закономірно висувала на порядок денний глибокі перетворення в галузі освіти. Зупинити інспіровану церковною верхівкою трансформацію Києво-Могилянської академії у суто духовний навчальний заклад не поталанило, і політична еліта Східної України чимдуж переймалася ідеєю створення нової, світської високої школи [1].

Дослідники виявили низку університетських проектів другої половини XVIII - початку XIX ст., більшість яких була ініційована українським шляхетством [2; 3]. Однак і досі залишається без відповіді питання про те, чому більшість цих пропозицій спіткала невдача, а університет у Харкові було відкрито, за підрахунками Л. Миловидова, аж з одинадцятої спроби [3], причому остаточний вибір міста для його облаштування у цьому контексті виглядав вельми проблематично [4, с. 1].

Як відомо, уперше на офіційному рівні питання про вищу школу в Україні було порушено за останнього гетьмана К. Розумовського — йшлося про заснування Батуринського та Київського університетів. Відтоді змагання лівобережного українства за створення власного осередку вищої освіти тривали майже півстоліття й органічно «вписалися» у забарвлену просвітницьким ідеологією автономізму.

«Опозиційність» перших університетських проектів посилювалася тим, що вони були складовою частиною соціально-політичних вимог українського шляхетства, яке саме тоді остаточно конституївалося в окремих стаєх.

Розгорнута аргументація з цього приводу була наведена, зокрема, в «Проекте к учреждению университета Батуринского» 1760 р. і «Прошении малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии» 1764 р. [5; 6]. Національна спрямованість цих проектів яскраво далася визнаки у пам'яті набирати майбутніх студентів зі шкіл Лівобережної, Слобідської та навіть Правобережної України, яка тоді ще перебувала у складі Річи Посполитої.

Звертає на себе увагу і той факт, що взірцем для проєктованих українських університетів правили німецькі високі школи. Це було цілком закономірним явищем з огляду на інтенсивні українсько-німецькі культурні зв'язки і популярність тамтешніх університетів серед української молоді [2]. Крім того, на вибір орієнтирів, очевидно, вплинула і та обставина, що університети Німеччини були важливим фактором у політичному протистоянні місцевих князівських династій, з одного боку, та імперського уряду і Ватикану — з іншого. У XVIII ст. вони обслуговували запити місцевих інтелектуальних еліт і на відміну, скажімо, від Франції дистанціювалися від центральної влади [8, с. 33-34; 9, с. 76-77, 127-128].

«Український» культурно-політичний контекст університетських проектів першої половини 60-х рр. XVIII ст. був настільки очевидним, що це, правдоподібно, розуміли й у Санкт-Петербурзі. Не заперечуючи в принципі, але щоразу відкладаючи розв'язання проблеми на майбутнє, царський уряд прагнув «виходистити» визвольний зміст університетських проектів. Не допомогло і втручання протектора Гетьманщини П. Рум'янцева, який із своїх міркувань підтримував клопотання українського шляхетства і запропонував

Катерині II у 1765 р. відкрити університети в Києві та Чернігові [3, с. 79].

Надалі університетські проекти, як правило, «ув'язувалися» з процесом секуляризації церковного землеволодіння і, зокрема, монастирських маєтків. У такому дусі це питання розглядалося у наказав шляхетським депутатам, обраним 1767 р. до Комісії для складання Нового Уложения, причому окрім Києва з'являється ще один претендент на університетський статус — Переяслав [10, с. 731]. У 1781 р. до цього задуму знову повертається П. Рум'янцеv. Він запропонував відкрити навчальний заклад у Глухові, де після ліквідації державних установ Гетьманщини звільнилися відповідні приміщення [11, с. 700]. Загалом, університетські проекти другої половини 60-х — першої половини 80-х рр. урядові чиновники, посилаючись на брак коштів, намагалися скерувати у напрямі пошуків відповідної матеріальної бази. Втім, здається, це був лише привід для подальшого затягування справи, адже навіть цілком реальні пропозиції з цього приводу не дістали підтримки.

Крига скресла, здавалося, 1786 р., коли побачив світ указ Катерини II про заснування одразу трьох університетів у провінційних містах імперії — Пскові, Пензі й Чернігові. Водночас вона погодилася з думкою Г. Потьомкіна, який наполягав на створенні високої школи у власній «столиці» — Катеринославі [2, с. 304].

Як слушно зауважив Л. Миловидов, проект 1786 р. істотно відрізнявся від усіх попередніх. Якщо раніше ініціатива надходила з боку українського шляхетства і мала на меті насамперед місцеві інтереси, то указ Катерини II передбачав «снабденіе обширной Империи нашей искусными» фахівцями [3, с. 83]. Російський уряд пішов на цей крок у ситуації, коли на українське шляхетство було поширено чинність Жалуваної грамоти дворянству, що, на думку петербурзьких політиків, мало значною мірою знейтралізувати опозиційні настрої в його середовищі. Однак і цього разу Катерина II намагалася використати університетський проект у власних інтересах і стимулювати таким чином процес секуляризації церковних, зокрема монастирських, маєтків на Лівобережній Україні.

Одразу після указу Катерини II про заснування університету в Чернігові почалось створення матеріальної бази для цього вищого навчального закладу. В указі Синоду від 10 квітня 1786 р. було, зокрема, передбачено «обратити Троицький Ильинский Черниговский монастырь для помещения университета в сем городе учреждаемого». Казенна палата у Чернігові провела інвентаризацію маєтностей, приміщень і майна монастиря і того ж року таки закрияа його. Принагідно зазначимо, що Троїцько-Іллінський монастир був тоді одним з найбільш багатих в Україні. Тільки на Чернігівщині йому належало понад 2,3 тис. душ [12]. Водночас на користь майбутнього університету було секуляризовано Борисоглібський та П'ятиницький монастирі в Чернігові [12]. Крім того, розпорядженням уряду було передбачено виділення 500 тис. крб. Державним заємним банком на облаштування університету з тих сум, що перебували у банку «без потребления» [3, с. 84]. Таким чином, можна впевнено стверджувати, що під університетський проект була підведена досить серйозна матеріальна основа. До того ж існувала можливість використати ще одне досить солідне і, головне, постійне джерело для фінансування вищого навчального закладу — добродійні внески українського шляхетства, про готовність виплатити які воно не раз заявляло у своїх наказах і зверненнях до уряду. Однак і цього разу університет у Чернігові не було відкрито. Головну причину фактичної відмови Катерини II від реалізації власного указу дослідники вбачають в спалаху російсько-турецької війни 1787-1791 рр., яка, мовляв, дуже дорого коштувала державі [3, с. 85; 10, с. 731; 12]. Безумовно, цей фактор негативно вплинув на реалізацію освітніх задумів. Однак твердження про його вирішальне значення, яке повторює офіційну версію петербурзького уряду, викликає певний сумнів. Справа в тім, що приміщення і майно секуляризованих монастирів залишилися без догляду, псувались і у 1790 р. були частково повернуті Чернігівській єпархії [3, с. 85]. Таке ставлення до майже створеної матеріальної бази університету наводить на думку, що царський уряд скористався «благородною» університетською ідеєю для проведення секуляризації і зміцнення таким чином центральної влади. Тим більше, що секуляризацію в Україні царат намагався проводити обережно, що вимагало надійного «прикриття».

Наступний і завершальний етап боротьби за відкриття університету в Україні припадає на перші роки царювання Олександра І. Дворяцтво нещодавно створеної Малоросійської губернії у петиції на його ім'я вкотре клопоталося про заснування університету в Чернігові,

хоча не виключалися й інші варіанти. Так, дворяни Золотоніського повіту вважали за доцільне створити університет «для всей нации в городе Лубнах, яко стоящем посреде» губернії [2, с. 305]. Нарешті, у 1802-1803 рр. директор Новгород-Сіверської гімназії І. Халанський намагався zorganizувати університет у цьому старовинному місті [13].

За таких обставин на кін вийшов енергійний і добре знаний на Слобожанщині і в урядових колах В. Каразін. Завдяки підтримці з боку місцевої громадськості він перехоплює ініціативу і доводить справу до логічного завершення — перший східноукраїнський університет невдовзі було відкрито саме у Харкові. Що ж до лівобережного дворянства, то воно мусило задовольнитися кількома гімназіями, у яких здобували відповідний вишкіль представники місцевих аристократичних фамілій [14, с. 400]. Цікаво, що речники тамтешньої еліти допіру «не сприймали» Харківський університет і вперто домагалися відкриття «своєї», лівобережної, високої школи. Один з них, граф І. Безбородько, влітку 1805 р. звернувся до уряду з проханням «устроить в Малороссии... училище высших наук, которое здесь еще не существует». Завдяки щедрим пожертвам та наполегливості родини Безбородьків у Ніжині 1820 р. було відкрито Гімназію вищих наук (ліцей), яка фактично надавала своїм вихованцям вищу освіту [15].

Таким чином, царський уряд нав'язав-таки українському суспільству свої «правила гри». Університет було засновано тільки тоді, коли опозиційні автономістичні настрої нащадків козацької старшини значною мірою вщухли, а сама ідея високої школи втратила колишнє політичне, національно-державне звучання. Створений на терені, який ніколи не жив самостійним життям, університет мав стати «вогнищем» російської культури в Україні. Але цього разу імперська стратегія не спрацювала, і Харківський університет перетворився чи не у головний осередок українського національного відродження першої половини ХІХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коваленко О. Б. «Освічений гетьманат» Кирила Розумовського: До постановки проблеми // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань. — Київ; Черкаси, 1994.
2. Миловидов А. Проекти університету у Києві у другій половині ХVІІІ в. // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. — Київ, 1930. — Зб. 1.
3. Миловидов А. Проекти вищої школи на Чернігівщині (1760-1803) // Записки чернігівського наукового товариства. — Чернігів, 1931. — Т. І. — Праці історично-краєзнавчої секції.
4. Багалей Д. І., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). — Харьков, 1906.
5. Проект по учреждению университета Батуринаского. 1760 г. // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских. — № 1863. — Кн. 11.
6. Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом с восстановления разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году // Киевская старина. — 1882. — № 6.
7. Дяуба О. М. Вихідці з України в університетах Німеччини у ХVІІІ ст. // Історичні дослідження: Історія зарубіжних країн. — Київ, 1989. — Вип. 15.
8. Benrath G. A. Die Universitat der Reformationszeit. // Archiv fur Reformationsgeschichte. — 1966 — Bd. 57 — №г. 1/2.
9. Alma mater Lipsiensis. / Hrsg. v. L. Ratman. — Leipzig, 1984.
10. Бакай Н. Южно-русский дворянин ХVІІІ века // Киевская старина. — 1885. — № 4.
11. Доклад графа П. А. Румянцева. Императрица Екатерина II 1781 года. // Киевская старина. — 1884. — Т. 12.
12. Ковалевский А. Проект основания университета в Чернигове // Черниговские губернские ведомости. — 1895. — № 344.
13. Неосуществившийся университет в Новгород-Северске // Киевская старина. — 1882. — № 3.
14. Шугуров Н. В. Илья Федорович Тимковский. Педагог прошлого времени // Киевская старина. — 1891. — № 8.
15. Лавровский Н. А. Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820-1832) // Известия Историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине. — Киев, 1879.